

Ольга Циганок

ПРО ЛУНДСЬКІ ЛИСТИ ПИЛИПА ОРЛИКА У СВІТЛІ ТЕОРІЇ ЛИСТУВАННЯ ХVІІІ СТ.

Проаналізовано особливості нещодавно віднайдених в архіві м. Лунд (Швеція) листів Пилипа Орлика у сув'язі з теорією епістолографії ХVІІІ ст. Усі 15 послань Пилипа Орлика належать до так званого урочистого роду листування. Лундські листи гетьмана – це переважно прохання, інколи поєднані зі втішанням, описом тощо. Листи Пилипа Орлика мають у собі риси як давнього послання, так і листа нового часу, близького до сучасного.

Ключові слова: Пилип Орлик, лист, епістолографія.

Пилип Орлик мав неабиякі філологічні, зокрема поетичні, здібності, знав багато мов. Вихованець Віленського єзуїтського колегіуму та Києво-Могилянської академії отримав міцні знання, а освіта в ті часи була переважно гуманітарною. Пилип Орлик мав щастя спілкуватися з найвидатнішими українськими постатями свого часу, що групувалися навколо Івана Мазепи та Івана Обидовського. У цьому вишуканому товаристві навіть найвищі посадовці писали поетичні твори і вправлялися у красномовстві, вкладаючи у промови всю силу своєї душі і небуденного розуму.

Мистецтво листування – “ars epistolandi” – вихованці давніх навчальних закладів різної конфесійної належності розпочинали опановувати вже в молодших класах. Систематизували знання і закріплювали навички в курсі риторики, бо листи вважалися малими промовами. Теорія епістолографії жодним чином не сковувала, а навпаки, давала широкий простір для творчості. Як писав свого часу викладач риторики Києво-Могилянської академії Тихін Олександрович, “по-одному слід писати про суспільну, по-іншому про особисту справу, по-одному про поважні, по-іншому про жартівливі речі, по-одному до королів, по-іншому до підданих, по-одному до вчених, по-іншому до невчених, по-одному до дуже близьких, по-іншому до не так близьких” [6, арк. 341].

Риторика ще з часів античності вважалася найкращою підготовкою державного діяча, бо красномовство було тісно пов'язане з логікою (формуванням інтелекту, розвитком мислення) і вихованням моралі (плеканням моральних устоїв). Вважалося, що майстерна промова переконує лише тоді, коли глибоко аргументована, а сам оратор – взірць шляхетності для слухачів. В Україні вивчення риторики готувало до участі в політичному житті Речі Посполитої, згодом – Гетьманщини, Російської імперії. Нерідко саме добре виголошена промова у ті часи відкривала шлях до найвищих посад.

Пилип Орлик мав добрі можливості опанувати “ars” (теорію листування). Не менш важливою була практика – “usus”. Освічені люди в ті часи шанували промови та послання Цицерона, керувалися у своїй діяльності його висловом “Usus est magister optimus” (Досвід – найкращий учитель), а під досвідом і розуміли практичні навички. Як консисторський писар Київської митрополії, пізніше – канцелярист Генеральної канцелярії і генеральний писар, Пилип Орлик мав обширну практику. Його адресати були людьми непересічними, видатними політичними діячами. Високий освітній рівень адресатів та їхнього найближчого оточення також впливав на епістолографічну майстерність майбутнього гетьмана. Таким чином, до перебування у Швеції він пройшов добру не лише політичну і військову, а й філологічну школу.

Пилип Орлик залишив після себе багато листів, бо вів кореспонденцію від імені Івана Мазепи і власну. Опубліковано й перекладено небагато. Д. Бантиш-Каменський 1859 року опублікував, а Валерій Шевчук 2006 року переклав з книжної української мови лист Пилипа Орлика до кошового Миклашевича та запорожців (від 8 грудня 1719 р.) та лист, присланий через Федора Нахимовського до запорожців (від 11 січня 1721 р.) [1, с. 145–152]. Лист Пилипа Орлика до Стефана Яворського (від 1/12 липня 1721 р.) уперше вийшов друком у журналі “Основа” за 1862 рік і також перекладений Валерієм Шевчуком [1, с. 153–195]. Лист українського гетьмана до Папи Римського був опублікований у “Записках чина св. Василя Великого” 1935 року і дійшов до українського читача у перекладі Володимира Литвинова [1, с. 196–206]. І ось нещодавно віднайдено листи Пилипа Орлика в регіональному державному архіві шведського міста Лунд (публікація та примітки Хокана Хенрікссона, переклад з латинської Ольги Циганок, переклад з французької Євгена Мельника, коментар Олександра Дубини) [3; 4]. Саме особливості лундських листів Пилипа Орлика, писаних латиною, розглядаються у цій публікації.

Листи Пилипа Орлика до губернаторів провінції Сконе розпочинаються зі звернення до адресата, своєрідного привітання. Найпоширеніші формулювання українського гетьмана – “Найясніший і найкращий пане!” та “Монсеньйоре!” [3; 4]. Генерал-губернатора у

звертаннях названо також “найшановнішим покровителем”, “найлюб’язнішим патроном”, “другом” та “заступником” [3; 4]. Уже на початку листів бачимо намагання Пилипа Орлика висловити повагу до адресата та здобути його прихильність.

Лише у листі від 6 грудня 1715 р. є вступ (з нового абзацу), в якому подається інформація про отримання листа від адресата, засвідчується пошана і вдячність. В усіх інших посланнях одразу простежується перехід до суті справи, яка викладається в основній частині листа – розповіді. Наявність чи відсутність вступу не пов’язані з розміром листа, адже єдиний лист Пилипа Орлика зі вступом – короткий. Можливо, причина у тому, що це був його перший лист до губернатора провінції Сконе.

Основними достоїнствами листа київські вчені, як і їхні колеги з різних країн, вважали “brevitas” (стислість) і “perspicuitas” (ясність). Стислість полягала у тому, щоб ані не упустити важливе, ані не вставити зайве. Ясність передбачала уникнення всього, що “затемнює мову”: застарілих, маловживаних слів, тощо. Пилип Орлик пише коротко, по суті, уникає пустослів’я, не обтяжує адресата зайвою інформацією. Довгий лист лише один – від 13 грудня 1718 р. Відомо, що поряд із листуванням приватного характеру у формі листа писалися літературні твори, наукові трактати і документи. От Пилип Орлик і пише довгий лист після загибелі Карла XII, щоб нагадати особам, які будуть вирішувати його долю, про історію і про обставини, за яких він потрапив до Швеції. Такі листи історичного характеру також допускалися тогочасною теорією літератури: Феофан Прокопович не випадково у своїй риторичній 1706 р. об’єднав правила листування і написання історії в одній книзі (“Про метод писання історії і про листи”) [2, с. 336–366].

Усі 15 послань Пилипа Орлика належать до так званого урочистого роду листування. Такі твори подекуди називали “політичними”. Лундські листи гетьмана переважно прохальні (про фінансову допомогу, про письмову гарантію кредиторам, про зміну помешкання, про виділення дров, сіна та приміщення для слуг, про помилування кривдника). Тематика зрозуміла, враховуючи скрутне становище політичного емігранта без власних засобів існування, у якому перебував український гетьман. Окремі послання – це листи-повідомлення (розповідні) та подячні листи. Пилип Орлик подекуди використовує комбіновану форму: наприклад, лист від 29 грудня 1715 р. – це і привітання з Новим роком, і подячний лист; лист від 6 лютого 1717 р. – і подяка, і прохання; лист від 13 грудня 1718 р. – водночас утішання адресата з приводу загибелі Карла XII, і розповідь про історію взаємин шведського короля й українського гетьмана.

Завершальна частина листів Пилипа Орлика – це запевнення у відданості та пошані, висловлення надії на ласку, прихильність, милість і захист Його Ексцеленції генерал-губернатора. Прощання як елемент структури давнього листа пропускалося. Варіанти підпису такі: найпокірніший (дуже покірний), найнижчий, найвідданіший (сліпо відданий), смиренний, дуже слухняний слуга Вашої Ексцеленції, найвірніший друг Пилип (Філіппус) Орлик (Філіппе д’Орлик). Подекуди у кінці додавалося “Вождь”. Це слово у підписі – не лише додаток, назва посади (вільний переклад слова “гетьман”), а й визнання державотворчих прагнень Івана Мазепи, про що пише Валерій Шевчук [5, с. 146–148], та Пилипа Орлика як його наступника.

Щодо структури давнього українського листа, то це питання маловивчене. Коли український гетьман називає себе “Servus” (слуга, інше значення цього слова – раб), ми далекі від того, щоб сприймати це буквально. Йдеться про традиційний для давньої доби топос (спільне місце). Вважалося, що авторові потрібно завоювати прихильність читача (слухача), принижуючи себе. Такі формули скромності в літературній традиції походили з двох традицій – античної та християнської. Цицерон (“Про винайдення матеріалу”, I 16, 22) вважав за доцільне, щоб оратор демонстрував прихильність і покору. Квінтіліан також радив послатися на слабкість і невідготовленість (“Настанови ораторові”, IV 1, 8). Античний топос набрав більшого значення й авторитету, коли виявилося, що формули применшення особи автора є і в Старому Заповіті. Означеннями скромності пересипали свої твори багато давніх українських письменників. Самоприниження автора було тлом для вивищення особи, що її прославляли або якій присвячували твір. У лундських листах Пилипа Орлика початок і завершення створюють антитези – стилістичний прийом, що полягає у зіставленні протилежних думок або образів для посилення враження. В основі цих антитез – контрастні зіставлення іменників “пан, патрон, покровитель” та “слуга, раб” і прикметників в усіх випадках у формі найвищих ступенів порівняння “найясніший, найкращий, найшановніший, найлюб’язніший” та “найпокірніший, найнижчий, найвідданіший” [3; 4].

Пилип Орлик охоче використовує риторичні фігури як засіб підсилення впливу на адресата своїх листів. Початок листа від 13 грудня 1718 р. звучить так: “Non atramento, sed atramente...” (не чорнилом, а чорним духом) [3, с. 50]. Це риторична фігура паронимазія, утворена зіставленням слів, різних за значенням, але подібних за звучанням. Навіть дослівний, дуже буквальный переклад українською мовою не відображає співзвучність слів латинського оригіналу, своєрідну літературну гру. Найчастіше паронимазія використовується у віршових творах, бо поезія більше, ніж проза, спрямована на звукову відчутність слова. Отже, в час скорботи за загиблим Карлом XII у Пилипові Орлику прокинувся поет: як у молоді роки, серце гетьмана заговорило “квітами слів і думок”, як писали давні українські

поетики та ритори, вишуканими образами: “Не чорнилом, а чорним духом виводжу ці сумні рядки до Вашої Ексцеленції. Я писав би слізьми, якби не знав, що ніщо не висихає швидше, ніж слеза” [3, с. 50]. Воістину висока поезія, за якою – шляхетні почуття.

Листи Пилипа Орлика мають у собі і риси листа нового часу, близького до сучасного. Чого варті хоча б поставлені після підпису ліворуч місце написання і дата кожного листа? У давньому латинському листі писали: “написано (написаний) у Києві, Глухові чи Лубнах року після Різдва Христового, ... наприклад, 1744 р., наприклад, дня червня 13” [6, арк. 341]. Як бачимо, Пилип Орлик вказує дату і місце написання листа за новими, сучасними йому стандартами. Про боротьбу старого і нового Тихін Олександрович писав так: “Якщо ж хто йде за сучасним звичаєм, хай укінці, не на початку підпише своє ім’я з означенням таким, як ... “твій”, “від усієї душі твій”, “як знаєш, твій”, ... “той, який завжди тебе дуже любить”, “дуже відданий”, “дуже прихильний”, “той, який дуже шанує”. До знаменитих мужів так: “дуже відданий, по-рабському зобов’язаний, цілковито відданий твоїй величності, високості” [5, арк. 341].

Разом зі своїми дітьми Пилип Орлик вивчає (вдосконалює) французьку мову, бо, очевидно, бачить, як вона поступово у листуванні й не тільки витісняє латину. Нові французькі віяння проникали і в Україну. У Швеції, очевидно, ця зміна мови міжнародного спілкування була відчутнішою, і Пилип Орлик був значно ближчий до цих перемін, ніж автори на українських землях.

У лексичному плані Пилип Орлик щедро черпає з Цицерона. Саме на цього римського письменника орієнтували своїх слухачів київські професори риторики. Цікавий нюанс: описуючи побутові справи, Пилип Орлик інколи вживає військову термінологію. Пристанище його і соратників на шведській землі – це “stativum (castra)” (постійний військовий табір), який іде на зимові квартири [3, с. 48], тощо. Пишучи про побутові справи, гетьман звертається до “героїчної душі” генерал-губернатора [4, с. 74]: він продовжує мислити військовими категоріями.

У своїх листах Орлик цитує Святе Письмо. Очевидно, латинський текст Біблії був під рукою, це була щоденна лектура українського вигнанця. Двічі гетьман використовує думки із трактату Луція Аннея Сенеки “Про провидіння” – ймовірно, також його читав. Коротке формулювання із Публія Овідія Назона могло запам’ятатися ще зі шкільних часів, бо тогочасна теорія “ars epistolandi” радила використовувати у листах апофегми, латинські крилаті вислови та цитати. Очевидно, твори обох римських письменників відповідали душевному станові українського гетьмана. До того ж, і Сенека, і Овідій писали послання. Сенека сприймався насамперед як учитель моралі, бо кожен свій крок, кожен вчинок римський мудрець так чи інакше прагнув осмислити, співвіднести з обраним ідеалом, з моральною нормою. Життя Сенеки було сповнене драматичних колізій, як і життя Пилипа Орлика. Овідій був близький, бо як і український гетьман, римський поет був вигнанцем. Творчість Овідія останнього періоду життя, зокрема “Скорботні елегії”, сповнена тугою за рідною землею. Без сумніву, й Орлик почувався не найліпше. Міні-цитата з Овідія доречна ще й тому, що римський класик ужив її в автобіографічному творі, а українець також пише про особисті справи, прохає допомоги. Отже, Овідієва “розрада у бідах” [4, с. 77] не виглядає у листі Орлика чимсь стороннім.

Таким чином, лундські листи Пилипа Орлика мають як риси давнього листа, так і нового. З листів українського гетьмана перед нами постає автор – шляхетна людина, на долю якої випали важкі випробування. Честь і благородство залишилися домінантою його духовного світу і на шведській землі.

Література

1. Орлик Пилип. Конституція, маніфести та літературна спадщина : Вибр. твори / Пилип Орлик. — К. : МАУП, 2006. — 736 с.
2. Прокопович Феофан. Філософські твори в трьох томах. Том перший. Про риторичне мистецтво. Різні сентенції / Феофан Прокопович — К. : Наукова думка, 1979. — С. 336–366.
3. Хенрікссон Хокан. Невідомі листи Пилипа Орлика з регіонального державного архіву м. Лунд (Швеція) / Хокан Хенрікссон, Ольга Циганок, Олександр Дубина // Сіверянський літопис. — 2012. — № 1–2. — С. 47–56.
4. Хенрікссон Хокан. Невідомі листи Пилипа Орлика з регіонального державного архіву м. Лунд (Швеція). Частина II / Хокан Хенрікссон, Ольга Циганок, Євген Мельник, Олександр Дубина // Сіверянський літопис. — 2012. — № 5–6. — С. 71–80.
5. Шевчук Валерій. Просвічений володар : Іван Мазепа як будівничий Козацької держави і як літературний герой / Валерій Шевчук. — К. : Либідь, 2006. — С. 146–148.
6. Codex totius anni laboris ... anno a Christo nato 1743 Septembris prima cum Deo inchoatus per reverendissimum patrem Tychonem Alexanrowycz. — Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського, шифр 326 /п103. — Арк. 341.

The paper analyzes, taking into account the “ars epistolandi” of the 18-th century, Pylyp Orlyk’s letters, which were recently discovered in the Archives of Lund (Sweden). All 15 Pylyp Orlyk’s letters belong to the epideictic genre of epistolography. Preferably, Ukrainian Hetman’s letters from Lund were petitions, sometimes combined with consolation, description etc. They have traits both an old epistle and a new time letter (similar to the modern letter).

Keywords: Pylyp Orlyk, letter, epistolography.